

SEENMUT, NEJEN KRÁLOVSKÝ ARCHITEKT

Jana Mynářová

Historické pozadí

Když po přibližně třech letech vlády Thutmose II. usedla na trůn egyptských králů jeho Velká královská manželka a zároveň i jeho nevlastní sestra Hatšepsut, započala v dějinách Egypta nová epocha. Doba Aacheperenrea Thutmose (II.) nebyla naplněna ani rozsáhlou stavební činností, ani úspěchy na válečném poli. Vždyť dnes víme, že na jeho příkaz se uskutečnilo v prvním roce jen jedno jediné vojenské tažení, jehož cílem bylo potrestání odbojných skupin mezi obyvateli Kuše. Podle egyptských pramenů však byla odvěta krutá – všichni povstalci byli až na syna místního panovníka zabiti a tento byl potupně přiveden ke královskému dvoru jako rukojmí. Stavební aktivity se koncentrovaly převážně na oblast Théb, respektive Karnaku v blízkosti 4. pylonu a několik malých staveb bylo vybudováno i v Núbii (na Elefantině, v Buhenu, Semně, Kummě a Napatě). Dodnes také nevíme, která z hrobek v Údolí králů by měla být považována za místo posledního odpočinku Thutmose II. Vyskytl se též názor, že proslavený chrám královny Hatšepsuty v Dér el-Bahrí byl původně zahájen již Thutmosem II., ale po jeho smrti jej využila jeho manželka. Malý chrám vztyčený poblíž Medínit Habu byl zřejmě koncipován již za vlády Thutmose II., ale k jeho realizaci došlo až za samostatné vlády jeho syna a právoplatného dědice Thutmose III.

Kdo však byla Maatkare Hatšepsut, Velká královská manželka a zároveň Velká manželka Amonova, která již za vlády svého manžela zastávala tak významné a vlivné postavení na královském dvoře? Hatšepsut byla stejně jako její manžel potomkem krále Aacheperkarea Thutmose (I.). Na rozdíl od Thutmose, jehož matkou byla vedlejší královská manželka Mutnofret, pak matkou Hatšepsuty nebyl nikdo jiný než samotná královna Ahmose. Právě ta Ahmose, již pravděpodobně Thutmose I. vděčil za své královské postavení. Když totiž v raném věku zemřel princ Amenemhet, syn Amenhotepa I., nedisponovala již hlavní větev královské rodiny dalším vhodným nástupcem. Trůn tak pro sebe získal prostřednictvím sňatku se sestrou Amenhotepa I. potomek z vedlejší větve, Thutmose I. Z tohoto sňatku se narodili minimálně tři potomci: již zmíněná Hatšepsut a její dva bratři, Amenmose a Wadžmes. Princové však zřejmě zemřeli předčasně a na trůn tak nastoupil Thutmose II. po boku se svou nevlastní sestrou Hatšepsutou. Je pravdě-

podobné, že Thutmose II. byl mladší než jeho sestra a manželka, ale dnes bohužel nevíme, v kolika letech nastoupil na trůn, a tedy ani v kolika letech zemřel. Během tří let své vlády se stal otcem princezny Nefrure, s níž (a ve společnosti její matky Hatšepsuty) je vyobrazen na reliéfu v Karnackém chrámu. Byla to však vedlejší manželka Eset, která porodila Thutmosovi jeho jediného zřejmého mužského potomka, prince Thutmose. Věk prince v době smrti jeho otce ale neumožňoval, aby se sám posadil na královský trůn. Po jeho boku tak stanula v roli královské regentky princova nevlastní matka, královna Hatšepsut. Důkaz o Hatšepsutině regentství podává nápis na stéle v hrobce správce Amonových sýpek Ineniho: „(Král) vystoupil na nebesa aby se spojil s bohy. Jeho syn zaujal jeho místo jako král Obou zemí a byl vládcem na trůnu svého otce. Jeho sestra, božská manželka Hatšepsut, vykonávala záležitosti státu – Obě země byly pod její vládou a daně byly odevzdávány jí.“¹ A Ineni pokračuje: „Jeho sestra, božská manželka Hatšepsut, vykonávala záležitosti Obou zemí podle svých rádců. Egypt pro ni pracoval, hlavu skloněnu, vynikající sémě boha, který z něj vyšel...“. Pravděpodobně již v průběhu 2. či 3. roku, kdy vykonávala úřad ve jménu svého nevlastního syna, opustila Hatšepsut svou roli pouhé regentky a přijala kompletní královskou titulaturu jako samostatný vládce říše na Nilu, jímž se nechala korunovat. Aby ospravedlnila svůj čin, neobrátila se k památce svého manžela, ale přímo ke svému otci, velkému králi Thutmosovi I. Právě k této události se váže proslavené vyprávění o božském zrození královny. Snad všichni dnes znají příběh o tom, jak jedné noci přistoupil ke královně Ahmose bůh Amon, který na sebe vzal podobu krále Thutmose I. Z tohoto spojení boha a královny se pak zrodila princezna Hatšepsut. Vždyť ve svém zádušním chrámu v Dér el-Bahrí zanechala nápis, ve kterém se odvolává na svého otce, který jí prý ještě za svého života jmenoval svou nástupkyní. Je zřejmé, že jako dcera královny Ahmose si dobře uvědomovala svůj „čistý“ královský původ, vědomě tak navázala na tradici významných žen z přelomu 17. a 18. dynastie – královen Ahhotepy, Ahmose-Nefertari a právě své matky, královny Ahmose. O jejím vztahu s otcem také hodně napovídá skutečnost, že jeden z králových sarkofágů byl přenesen do královniny nově vybudované hrobky. Hatšepsut nechala rozšířit starší hrobku (KV 20) právě proto, aby zde mohl být umístěn i sarkofág jejího otce. Pokud zde ale vůbec někdy královy ostatky spočinuly, pak to jistě nebylo nadlouho. Již její nástupce nechal přenést tělo svého děda do jiné hrobky v Údolí králů – do hrobky, kterou stejně jako Hatšepsut nechal k tomuto účelu přestavět a jež dnes nese označení KV 38. Tělesné pozůstatky Thutmose však byly odkryty na zcela jiném místě – v hromadné skrýši mumií v Dér el-Bahrí, kam je před vykradači hrobek ukryli kněží na samém sklonku Nové říše a v Třetím přechodném období. Hatšepsutina samostatná vláda pak trvala

¹ Urk. IV, 59,13–60, 3

dalších 22 let, tedy přibližně do roku 1458 př. Kr., kdy již na trůn nastupuje její nevlastní syn Mencheperre Thutmose (III.). Před sebou měl tehdy ještě dalších 33 let vlády, která byla naplněna mnoha vojenskými taženími, při nichž konsolidoval poměry v oblasti Palestiny a Sýrie, jižní hranici Egypta stanovil až u třetího nilského kataraktu a na severu dosáhl povodí řeky Eufratu.

Jak si ale vysvětlit skutečnost, že se Hatšepsutě podařilo na tak dlouhé období ovládnout celý královský dvůr? Pro vysvětlení můžeme použít již výše citovanou pasáž z Ineniho hrobky: „Jeho sestra, božská manželka Hatšepsut, vykonávala záležitosti Obou zemí podle svých rádců.“ Jedním z faktorů, hrajících v této situaci důležitou roli, byla skupina významných úředníků a hodnostářů, kteří působili na královském dvoře a bývají nikoliv bezdůvodně nazýváni královninou suitou. Tato skupina prominentních osob zajišťovala prakticky celý chod nejen administrativního aparátu země, ale zároveň i podporu stále silícího Amonova kněžstva. Vždyť také nejvyšší kněz Amonův – Hapuseneb – byl skrze svoji matku Ahhotepu spřízněn s královským rodem. Dalšími členy této skupiny byli i pokladník Thutmose, správce Amenhotep – mající na starosti vztyčení dvou královniných obelisků, vezír Vesperamon, kancléř Nehesej – vedoucí expedice do Puntu (o které budeme mluvit dále), a především Senenmut, nejvíce proslavený jako královský architekt.

Na rozdíl od svého otce, který při válečných výpravách posouval hranice Egypta hlouběji a hlouběji do nitra Syropalestiny i Nubie, soustředila se Hatšepsut zejména na domácí otázky. S obnovou země také souvisí její intenzivní stavitelská činnost. Těžko dnes najdeme v Egyptě místo, kde by nepůsobili Hatšepsutini stavebníci. Její aktivity se ale na rozdíl od jejích bezprostředních předchůdců nesoustředily jen na oblast Théb a Nubie, ale zahrnovaly i oblasti středního Egypta a možná sahaly na severu až k Memfidě. Na Sinaji začaly znovu fungovat lomy ve Wádí Magháře. Ve středoegyptském Bení Hasanu (Speos Artemidos) si dala vybudovat svatyni a nechala v ní podrobně popsat vyhnání Hyksósů z Egypta svými královskými předky. I mezi jmény spojenými s královninými stavebními aktivitami zejména v oblasti východního stejně jako západního břehu Nilu v oblasti Théb nalézáme jméno Senenmutovo.

Senenmutův původ

Tak jak je tomu v egyptských podmínkách téměř železným pravidlem, dozvídáme se o Senenmutově životě nejvíce z kontextu hrobky. Ve třicátých letech 20. století se svahy Šéch Abd el-Kurny staly předmětem intenzivního zájmu amerických badatelů. Když zde v sezóně 1930–1931 odkryl Winlock při pracích pro Metropolitní muzeum v New Yorku dva chudé pohřby, neexistoval žádný důvod, proč je spojovat s hrobkou TT 71, která se rozkládá

na svahu nad nimi. Počet takových hrobů však v průběhu třicátých let neustále narůstal a již o pět let později se Lansing s Hayesem nerozpakovali spojovat tyto pohřby s hrobkou Senenmutovou. Pohřbené jedince považovali za členy Senenmutovy domácnosti a rodiny. Pro takovou jednoznačnou interpretaci ale nemáme žádné přímé důkazy. Většina pohřbů je zcela bez nápisů a i ty, které nápisy nesou, nevypovídají nijak o filiaci těchto jedinců². K členům Senenmutovy rodiny však rozhodně náležely osoby, jejichž pohřby byly odkryty v blízkosti ležící jednoduché hrobce. Jednalo se o prostou pohřební komoru měřící jen $2,9 \times 2,5 \times 1,3$ m. Do tohoto značně stísněného prostoru bylo doslova natěsnáno několik pohřbů, které se lišily svou kvalitou. Na dvou malovaných rakvích byla uvedena jména a tituly Senenmutových rodičů. V dalších dvou rakvích však bylo nalezeno větší množství jedinců, tj. tři dospělé ženy a tři děti. Jejich identita ale nebyla nijak specifikována. Podle jejich polohy v hrobce i pravděpodobné doby pohřbu je s velkou pravděpodobností můžeme považovat za další členy Senenmutovy rodiny. Podle titulů, které byly zapsány na rakvích rodičů, můžeme usuzovat na jejich prostý původ. Otec Ramose byl nositelem honorifického titulu „vznešený“ (eg. *šb*), zatímco matka Hatnofret byla „paní domu“ (eg. *nbt pr*). Ze Senenmutovy rodiny známe i další příslušníky – bratry Amenemheta („kněz Amonovy bárky“), Minhotepa („kněz Amonův“)³ a Paireje („správce dobytka“), stejně jako dvě sestry – Ahhotepu a Nofrethor. Na pohřebním papyru nalezeném v hrobce bylo uvedeno i jméno jeho babičky – Sitdžehutej. Pokud bychom porovnali způsob provedení mumifikace i pohřební výbavu, zjistili bychom, že nejkvalitnější a nejnákladnější mumifikace byla provedena u matky Hatnofrety, jejíž výbava sestávala ze zdobené pozlacené masky, pečlivě provedeného srdečního skaraba, kanop a pohřebních papyrů. Její tělo bylo zavinuto do jemných obinadel, která musela pocházet z královských dílen. Tělo jeho otce bylo též zavinuto do obinadel vysoké kvality, z nichž dvě nesla označení „Nefrure“. Otcova mumifikace však byla provedena mnohem jednodušším a levnějším způsobem. Takovou situaci můžeme interpretovat tak, že v době Ramoseho smrti nebylo Senenmutovo postavení ještě natolik významné, aby byl schopen vybavit jeho pohřeb v nejvyšší kvalitě. Jeho matka Hatnofret zemřela zřejmě o několik let později, kdy již mohl Senenmut vypravit pohřeb mnohem nákladnějším způsobem. Při této příležitosti pravděpodobně vyzvedl tělo svého otce, které do té doby spočívalo na jiném místě, a po novém převinutí je nechal pohřbít po boku jeho manželky v pohřební komoře v Šéch Abd el-Kurně. Stejný osud zřejmě sdíleli i další členové jeho rodiny, jejichž těla byla v této komoře nalezena. Pro tvrzení, že se v tomto případě jednalo o sekundární

² Jménem známe dva chlapce – Amenhotepa a zpěváka Hormoseho.

³ Jeho jméno je doloženo nejen na vnějších stěnách Senenmutových hrobek TT 71 a TT 353, ale i na víku skříňky, která byla uložena v pohřební komoře jeho rodičů.

uložení těl, hovoří několik skutečností – 1) do dvou rakví bylo uloženo větší množství jedinců, 2) u některých těl byly nalezeny malé kamínky a hlína, 3) některé kosti rukou byly dislokovány či ležely zcela mimo vnější vrstvu obinadel. K úmrtí Hatnofrety došlo zřejmě někdy kolem 6. či 7. roku Hatšepsuty, kdy již Senenmut rozhodně zastával úřad vychovatele princezny Nefrure (viz dále), stejně jako „velkého správce paláce“, tudíž mohl lépe zabezpečit její pohřeb a, pokud je Helckova teorie o exhumaci těl dalších příbuzných pravdivá, i jejich přenos a nové pohřbení v Hatnofretině hrobce. Objevitelé hrobky Ambrose Lansing a William C. Hayes považovali nález takového počtu pohřbených jedinců za následek jakési předčasné smrti, která postihla celou rodinu v krátkém časovém úseku. Pro toto tvrzení však nemáme vůbec žádné důkazy a přikláníme se spíše k Helckově teorii. Identifikace ostatních pohřbených jedinců je ale v současnosti zcela nemožná a pouze z kontextu rodinného zázemí můžeme předpokládat, že některé z těl (či dokonce obě) dospělých žen by mohlo náležet Senenmutově sestře (či sestrám). Meyerová, která vychází z Helckova předpokladu, že titul „*h3ty-^c hmw ntr n*“ jméno boha *n* topografické označení náležel k těm titulům, které odkazují na místo původu jejich nositele⁴, přišla s názorem, že místem původu Senenmutovy rodiny byl Armant. Tento svůj názor podkládá i přítomností několika Senenmutových soch v kontextu Armantu.

Senenmutova kariéra

Počátky Senenmutovy kariéry, stejně jako jeho původ, zůstávají předmětem mnoha diskuzí a polemik. Například Wolfgang Helck vidí Senenmutovy počátky ve vojenském prostředí. Předpokládá, že již za vlády Amenhotepa I. fungoval Senenmut v královské armádě na pozici obyčejného vojáka. K vojenskému prostředí se na základě krátké biografické zmínky v hrobce TT 71 přiklání i znalec Senenmutova života Peter Dorman.⁵ Text se zmiňuje o Núbijcích, zlatém náramku a braní kořisti. Znamená to snad, že se Senenmut podílel na vojenském tažení do Nubie? Oproti tomu Winlock vojenskou kariéru zcela odmítá a věří, že za Senenmutovým vzestupem stojí administrativa Amonova chrámu v Karnaku. Pro názor jiných badatelů, že počátky Senenmutovy kariéry souvisí s kněžským prostředím, nenacházíme dostatečné podklady.

Pravdou je, že rané období Senenmutovy kariéry zůstává obestřeno mnoha nejasnostmi. Ke zlomu dochází až s nástupem Hatšepsuty a Thut-

⁴ Helck (1958: 222)

⁵ Pro uvedenou biografickou pasáž srov. Urk. IV 399, 4–13; Helck (1939: 42) přišel s názorem, že Senenmut zahájil svou kariéru ve vojsku Amenhotepa I. či Thutmose II. (1958: 356); podobně i Schulman (1969–1970: 48) pro období Thutmose I., pokud ne už Amenhotepa I., srov. Meyer (1982: 274).

mose III. Z doby před Hatšepsutiným nástupem můžeme se Senenmutovým jménem spojit pouze čtyři památky, kterými jsou dvě sochy uložené dnes v Britském muzeu v Londýně (BM 174 a BM 1513), kenotaf v Gebel es-Silsile a graffito na ostrově Sahel u Asuánu. V době, kdy se Senenmut začíná výrazněji prosazovat na poli administrativy, je jeho jméno nejčastěji spojováno se dvěma tituly – „správce (majetku) božské manželky“ a „správce (majetku) královské dcery“. Zjednodušeně řečeno, v tomto období souvisela jeho kariéra s fungováním královské rodiny, stejně jako s administrativou statků boha Amona. Právě královské rodině, zejména pak královně Hatšepsutě vděčil Senenmut za svoji kariéru a růst. Postupně převzal odpovědnost za královskou pokladnici a audienční sál, byla mu svěřena správa majetku královny a výchova královské dcery Nefrure. Pokud bychom byli schopni odpovědět na klíčovou otázku, kdy byl Senenmut pověřen správou majetku královny a její dcery, mohli bychom s větší jistotou určit počátek a souvislosti jeho nástupu k moci. V textech však nejsou příslušné tituly – tedy „správce (majetku) božské manželky“ a „správce (majetku) královské dcery“ – uvedeny jednoznačně v kontextu s jednotlivými jmény. Podle Meyerové (1982) je tak můžeme spojovat už s dobou Thutmose I., kdy byla „božskou manželkou“ míněna královna Ahmose a „královskou dcerou“ princezna Hatšepsut. Zcela identický popis situace však vyhovuje i období vlády Thutmose II., kdy byla „božskou manželkou“ Hatšepsut a „královskou dcerou“ Nefrure. Z celkového počtu Senenmutových titulů, které zůstaly uchovány nejen na jeho sochách či v jeho hrobkách, ale i na pečetích, kenotafu v Gebel es-Silsile či graffitu na Sahelu, je více než polovina v přímé souvislosti s fungováním a správou chrámů v Karnaku (např. „správce Amonových statků“, „správce Amonova dobytka“, „správce Amonových krás“ a mnohé další). Kromě administrativních titulů je s jeho jménem spojen i kněžský úřad *hm-ntr n Imn-wsr-ḥ3t*. Již dříve jsme se zmínili o výskytu Senenmutova jména v Gebel es-Silsile. Je možné, že byl královnou pověřen, aby zajistil opětovné otevření místních proslavených lomů. Toto pak jistě souviselo s Hatšepsutinými intenzivními stavebními aktivitami ve středním a jižním Egyptě.

Senenmut tak začal postupně ve svých rukou kumulovat jednotlivé úřady a tím úměrně narůstal jeho význam. Než bychom zde uváděli kompletní seznam jeho titulů, bude rozhodně jednodušší, abychom se obrátili přímo k Senenmutovým slovům, která z fragmentů jeho autobiografie sestavil Winlock⁶.

„Byl jsem největší z velkých v celé zemi. Byl jsem strážcem tajemství krále na všech jeho místech; soukromý rádce po vladařově pravici, jist si náklonností a (možností) soukromé audience; milovník pravdy, který neprojevil žádnou zaujatost; ten, kterému soudcové naslouchali a jehož mlčení

⁶ Winlock (1942: 150)

bylo výmluvné. Byl jsem tím, na jehož výroky se jeho pán spoléhal, s jehož radou byla Paní Obou zemí uspokojena a srdce Božské manželky bylo zcela naplněno. Byl jsem ušlechtilý k tomu, kdo mi naslouchal, neboť jsem opakoval slova krále společníkům. Byl jsem tím, jehož kroky byly v paláci známy, skutečný důvěrník panovníka, vstupující s láskou a vycházející s náklonností, těšící srdce vladaře každého dne. Byl jsem tím, kdo je užitečný králi, věrný bohu a bez poskvrny před lidmi. Byl jsem tím, komu byly dány záplavy, takže může dohlížet na Nil, ten, kterému byly svěřeny záležitosti Obou zemí, takže to, čím přispěl Jih i Sever, bylo v mé péči. A navíc, měl jsem přístup ke všem písemnostem proroků – nebylo nic od počátku věků, co bych nepoznal.“

Za pozornost rozhodně stojí skutečnost, že poté, co se Hatšepsut ve svém 7. roce společného panování s Thutmosem III. sama zmocnila trůnu, dochází k postupnému oslabování vztahů Senenmuta a královské rodiny. V roli vychovatele princezny Nefrure se objevuje další z Hatšepsutiných hodnostářů jménem Senimen a těžiště Senenmutovy činnosti se přelévá na stranu Amonových statků – již není ani správcem princeznina majetku. Se Senenmutovým jménem se ale můžeme setkat i v dalších královských aktivitách, mezi nimiž nepochybně zaujímá jednu z hlavních pozic výstavba královnina zádušního chrámu. Dnes nemůžeme jednoznačně říci, zdali byl Senenmut hlavním či jediným architektem tohoto monumentálního projektu, ale jeho vezdejší přítomnost je nezpochybnitelná. Podle nápisů na soše nesoucí označení CG 579 v Catalogue Générale Egyptského muzea v Káhiře se Senenmut podílel jako architekt nejen na stavbě v Dér el-Bahrí, ale také v Mutině chrámu v Karnaku. Na několika dalších místech sám o sobě Senenmut hovoří jako o „představeném prací Amona v Džeser džeseru“ (*imj-r3 k3t n Imn Dsr dsrw*, TT 353), „představeném prací Mut v Išeru (= Karnaku)“ (*imj-r3 k3t n Mwt m Išrw*, Brooklyn 67.68), „představeném všech královských prací“ (*imj-r3 k3t nbt nšwt*, TT 71), „představeném všech Amonových prací“ (*imj-r3 k3t nbt nt Imn*, Brooklyn 67.68), „představeném všech prací krále“ (*imj-r3 k3t nbt nt nsw*, TT 353, BM 174 a BM 1513) a konečně „představeném všech prací krále v Amonově chrámu“ (*imj-r3 k3t nbt nt nsw m pr Imn*, TT 353). Všechny výše uvedené tituly nám ale nic neříkají o tom, jaká byla skutečná Senenmutova úloha při výstavbě královniných památek, tak jak to víme v případech dalších Hatšepsutiných hodnostářů Džehuteje, Ineniho či Amenhotepa.

Chrám Džeser džeseru

K nejvýznamnějším stavebním aktivitám, na kterých se Senenmut nepochybně podílel, patřila výstavba Hatšepsutina zádušního chrámu v Dér el-Bahrí pojmenovaného „Nejsvatější ze svatých“, egyptsky *Dsr dsrw*. Architektura chrámu zčásti vytesaného do skalního masivu a zčásti stojícího

na volné terase byla bezesporu inspirována poblíž stojícím zádušním chrámem Nebhepetrea Mentuhotepa II. Hatšepsutin chrám byl vybudován jako systém otevřených dvorů na třech terasách, které jsou navzájem propojeny systémem ramp. Vzestupná cesta vedoucí k chrámu dosahuje i dnes úctyhodné šířky 37 m. Stavba, která je opticky zapuštěna do prostředí přírodního amfiteátru a jejíž pozadí tvoří monumentální skalní stěna, tak byla vybudována z bloků místního bílého vápence. Z funkčního hlediska není Hatšepsutin chrám ničím jiným než tradičním klasickým novoříšským chrámem oblasti starověkého Vasetu. Na základě analýzy jejího architektonického vývoje je možné, že se stavbou bylo započato již v době Thutmose II., nicméně se jménem královny Hatšepsuty jsou spojeny veškeré stavební aktivity v průběhu až patnácti let (mezi 7. a 22. rokem). Polský archeolog Z. Wysocki (1986) byl schopen stanovit dva odlišné plány ve výstavbě, z nichž první připsal právě činnosti Thutmose II. a druhou jeho manželce královně Hatšepsutě. Na definitivní závěry je však ještě brzy.

Celý komplex se původně skládal z údolního chrámu, vzestupné cesty a zádušního chrámu. Hrob královny byl v tradici 18. dynastie od této chrámové struktury oddělen a byl vybudován v nedalekém tradičním místě pohřbu panovníků Nové říše, v Údolí králů. Z údolního chrámu se podařilo archeologicky zjistit jen nepatrné pozůstatky v blízkosti chrámu Ramesse IV. Vzestupná cesta měřící přibližně 1 km směřovala přímo k přírodnímu amfiteátru – místu zádušního chrámu. Ve svém průběhu byla cesta lemována ležícími vápencovými sfingami s tváří královny. Zdali byl Senenmut vrchním architektem projektu, dnes již nejsme schopni jednoznačně určit. Kromě něj se na něm podíleli i další osobnosti Hatšepsutina dvora – „velekněz Amonův“ a „představený prací“ v královnině hrobce Hapuseneb, „správce pokladnice“ a „představený dělníků“ Džehutej a kancléř Nehesej.

Archeologický výzkum zde byl zahájen v roce 1891 a již v roce 1896 byl zádušní chrám odkryt v plném rozsahu. V současnosti zde pracuje polská expedice, která se podílí na výzkumu již od počátku 60. let 20. století. Chrám byl vybudován na postupně se zvedajících terasách. První – spodní terasa – je stejně jako výše položená terasa druhá rozdělena centrální rampou na dvě poloviny. Zadní stěny takto vzniklého dvora jsou tvořeny kolonádou či pilířovou galerií. Celý portik tvoří 22 pilířů. Jižní polovina kolonády je zdobena reliéfy, které zachycují transport dvou žulových obelisků z Asuánu až do Vasetu a jejich vztyčení v karnackém chrámu. Severní polovina nese scény detailně zachycující rituální lov a rybolov. Volba témat výzdoby kolonád nepochybně souvisí se skutečností, že obě spodní kolonády byly poměrně volně přístupné veřejnosti. Uspořádání střední – druhé terasy zrcadlově odráží spodní terasu. Výzdoba obou částí kolonády se však liší. V jižní polovině nalézáme výjevy slavného návratu Hatšepsutiny expe-

dice z Puntu. Na bohatě malovaných reliéfech tu defilují nosiči darů, jsou přiváděna exotická zvířata (sloni, žirafy, opice a mnoho dalších) a přinášeny vzácné rostliny. Mezi nejdůležitější položky nepochybně náleží zlato, kadidlo a levhartí kožešiny. Proč byla vyobrazena právě tato výprava, je jasné. Expedice do Puntu nepochybně tvořila centrální bod Hatšepsutiny zahraniční politiky. Královna tak opustila válečnickou tradici svého otce a soustředila se na mírové obchodní styky. V tomto období nesměřoval její zájem pouze k jihu, k oblasti Núbie a černé Afriky, ale v soukromých hrobkách se poprvé objevují i zástupci a obchodníci z ostrova Kréty. Vojenské aktivity byly omezeny na krátkodobé akce zaměřené k potírání drobných lokálních nepokojů, které mohly poškozovat její obchodní aktivity. Severní polovinu pokrývají reliéfy zachycující mnohem intimnější aspekt královnina života – scény jejího božského zrození. V rámci legitimizace svého nástupu na trůn se Hatšepsut zaměřila na propagaci svého božského původu. Podle této interpretace byla královna zrozena ze spojení své matky s bohem Amonem, který k ní jedné noci přistoupil v podobě jejího muže, Thutmose I., a počal s ní dceru, budoucí královnu Hatšepsut. Kromě těchto kolonád byly na úrovni střední terasy vybudovány i dvě kaple určené místním božstvům. Severní z nich byla určena pro bohyni Hathoru a v jejím prostoru byly vztyčeny sloupy s hlavicemi zdobenými vyobrazením tváře bohyně. V jednom z malých výklenků můžeme i dnes objevit jednoduché vyobrazení stavitele Senenmuta. V jižní části druhé terasy vznikla svatyně zasvěcená bohu Anupovi (tzv. „dolní“ Anupova kaple).

Ze střední části otevřeného dvora střední terasy pokračuje v ose vzešlé cesty další centrálně orientovaná rampa vedoucí na třetí, horní terasu. Zdejší portik byl podle původního záměru zdoben usirovskými sochami královny. Prostřednictvím brány z růžové žuly je přístupný poslední otevřený dvůr (peristyl), který se rozkládá bezprostředně před vstupem do svatyně. Kolem dokola je dvůr lemován sloupy a jak jsou na úrovni druhé terasy vybudovány svatyně bohů Hathory a Anupa, tak paralelně na třetí terase vznikla místa kultu krále a slunečního boha Re-Harachteje s velkým alabastrovým oltářem, spojené s tzv. „horní“ Anupovou kaplí. Pokud bychom pokračovali komplexem dále, vstoupili bychom do prostor vytesaných ve skalním masivu (speos). Zde byla již v první etapě výstavby vybudována hlavní svatyně. Toto místo bylo cílem procesí posvátné Amonovy bárky při Překrásném svátku údolí.

V letech následujících po smrti královny Hatšepsuty byl chrám několikrát poničen. Nejstarší takové zásahy můžeme spojovat se jménem jejího nástupce Thutmose III. a posléze s amarnským obdobím. Jistou restauraci zažil chrám v Pozdní době, resp. za vlády Ptolemaiovců, kdy byla Amonova svatyně rozšířena a byl zde situován kult dvou významných osobností – stavitele Imhotepa a hodnostáře Amenhotepa, syna Hapuova. S příchodem

křesťanství zde vznikl klášter, pojmenovaný „Klášter severu“, arabsky Dér el-Bahrí.

Sochy

Již dříve jsme se zmínili o enormním počtu Senenmutových soch. Nejen jejich počet, ale i kvalita provedení a způsob vyobrazení majitele stojí za povšimnutí. Vždyt v průběhu celých staroegyptských dějin nenajdeme mnoho jedinců, kteří by se mohli pochlubit takovým množstvím soch a dalších památek. Musíme si též uvědomit, že jednotlivé sochy musely být Senenmutovi dedikovány samotnou královnou a potvrzují tak jeho výsadní postavení na královském dvoře. Tyto sochy nebyly určeny pouze k výzdobě jeho hrobek, ale též chrámového komplexu v Dér el-Bahrí. Odtud však byly v době ničení památky na královnou odstraněny. Z pochopitelných důvodů zůstaly dochovány zejména sochy vytesané z tvrdého druhu kamene. Nejčastěji je Senenmut zobrazen sedící či dřepící, s princeznou Nefrure zahalenou ve svém plášti na kolenou. Zejména tento druhý způsob je inovativní a v kontextu staroegyptského umění představuje nové řešení problému, jak společně zachytit dospělého s dítětem v jedné kompozici. Originální jsou ale i další Senenmutovy portréty – klečící a v ruce držící předmět určený k darování či obětování – např. měřicí lano, sistrum či model svatyně.⁷

Místo posledního odpočinku

Senenmut ale nekoncentroval svou pozornost výhradně na stavby královské rodiny – sám si nechal postupně vybudovat dvě hrobky na západním břehu v Thébách. Výstavba starší z nich byla zahájena pravděpodobně v 7. roce vlády, krátce před Hatšepsutinou uzurpací trůnu.⁸ Tato značně rozsáhlá skalní hrobka se nachází na nejvyšší terase těsně pod vrcholem Šech Abd el-Kurny. V dnešní době je ale zcela zničena. Tím, kdo jako první v roce 1930 do hrobky vstoupil, byl H. E. Winlock. Nezbylo mu nicméně než konstatovat, že hrobka byla již tehdy ve velmi špatném stavu. Několika po sobě jdoucím expedicím se i přesto podařilo zdokumentovat zbytky původní výzdoby hrobky, včetně několika drobných popsáných stél a nepravých dveří. Hrobka TT 71 je skalní hrobkou typickou pro tuto oblast a dané období. Její půdorys připomíná písmeno „T“. Před vstupem do hrobky byl vybudován dvůr (přibližně 40 × 25 m), terasa a rampa, která spojuje obě

⁷ Aldred (1980)

⁸ N. de Garis Davies nalezl při výzkumu dvora hrobky v roce 1920 ostrakon s nápisem „Rok 7., 4. měsíc doby *prt*, den 2.“ s přípisem „zahájení prací na této hrobce“, publikováno Hayesem (1942).

části. Za vstupem do hrobky, který je lemován po obou stranách čtyřmi „okny“, se rozkládá tradiční transverzální hala měřící 26 m, v níž bylo vztyčeno celkem 8 sloupů. Do zadní stěny této haly bylo vytesáno několik nik a nemůžeme vyloučit, že právě zde měly být umístěny sochy majitele hrobky. V jihovýchodním rohu haly byla vybudována šachta vedoucí do malé komory, kde mělo být pravděpodobně uloženo k věčnému odpočinku Senenmutovo tělo. Přímo proti vstupu do hrobky vystupuje z transverzální haly 23 m dlouhá chodba vedoucí do nitra skalního masivu, na jejímž konci byly původně umístěny nepravé dveře a malá vápencová svatyně v podobě niky – centrální místo kultu, kde mohla být umístěna Senenmutova socha. Obdobná nedokončená socha, která byla nalezena *in situ*, byla zapuštěna do skalní fasády v chodbě vedoucí přímo nad vstupem do hrobky. Z původní bohatě malované výzdoby se do současnosti dochovaly jen drobné zbytky a stejně jako 9 stél nesou i stěny hrobky známky destrukce. Kromě klasické ornamentální výzdoby zde byli vyobrazeni i nosiči darů, pravděpodobně z Kréty, což by v případě potvrzení představovalo nejstarší doklad kontaktů mezi Egyptem a obyvateli tohoto středomořského ostrova. V transverzální hale zanechal Senenmut kletbu určenou tomu, kdo by chtěl rušit jeho klid:

„Pokud jde o jakéhokoliv člověka, který způsobí poškození mé sochy – (ten pak) nebude smět následovat krále své doby, nebude smět být pohřben na západním pohřebišti, nebude mu smět být dána žádná doba života na zemi.“

K nejvýznamnějším nálezům v této hrobce se nesporně řadí Senenmutův sarkofág a kvarcitové nepravé dveře s vyobrazením majitele při zádušní hostině v horní části. Postava Senenmuta je doprovázena vyobrazením jeho rodičů – Ramoseho a Hatnofrety. Nápisy uvádějí pasáže ze 148. kapitoly Knihy mrtvých a vyobrazení boha Anupa, společně se čtyřmi mumiformními postavami kormidelníků nebes, býka a sedmi krav slunečního boha.

Nicméně již v lednu 1927 se podařilo opět Herbertu E. Winlockovi náhodou odkrýt v Dér el-Bahrí další hrobku nesoucí Senenmutovo jméno. Lokace této hrobky je však, ve srovnání se standardním a tradičním položením starší TT 71, neobvyklá. Její ústí je uzavřené sušenými cihlami a nachází se na konci malého lomu a pokračuje jako tunel dalších asi 80 m. Svým průběhem sleduje přibližně vzestupnou cestu Hatšepsutina chrámu Džeser džeseru a končí pod samotným chrámovým okrskem. Chodba se na třech místech rozšiřuje do jednotlivých místností, z nichž pouze první nese nedokončenou malovanou výzdobu. Výstavba druhé hrobky byla zřejmě zahájena až někdy v průběhu 16. roku Hatšepsutiny vlády. První místnost, která bývá označována písmenem „A“, byla pečlivě vybílěna, aby mohla být následně vyzdobena. Zde byla také v západní zdi nalezena další Senenmutova stéla, která je podobná té, o níž jsme již hovořili v souvislosti s hrobkou TT 71. Na dvě části rozdělený strop zachycuje souhvězdí sever-

ní a jižní oblohy a podle své výzdoby bývá v literatuře označován jako „astronomický strop“. Mezi jednotlivými souhvězdími jsou zachycena i božstva dnů lunárního měsíce – toto vyobrazení je jedním z nejstarších ve staroegyptském prostředí⁹. Další dvě místnosti přístupné prostřednictvím sestupných chodeb se schodišti již zůstaly bez výzdoby. To vedlo některé badatele k závěru, že hrobka byla původně koncipována jako jednoduchá sestupná chodba a pohřební komora (místnost „A“) a další chodby a místnosti byly již sekundárním rozšířením projektu. Tato hrobka ale nebyla nikdy dokončena a zůstává otevřena i otázka, zda vůbec někdy byla místem Senenmutova posledního odpočinku.

Senenmutova smrt

Tak jak se Senenmutovo jméno náhle a důrazně objevuje v prvních letech společné vlády Thutmose III. a jeho nevlastní matky královny Hatšepsuty, stejně náhle mizí kolem 16. roku. Meyerová přišla s lákavou teorií, že skutečnost, že v tomto období Senenmutovo jméno náhle mizí, bezprostředně nesouvisí s jeho smrtí. Předpokládá, že po smrti princezny Nefrure Senenmut opouští královnin tábor a přidává se na stranu Thutmose III., který se již intenzivně pokoušel o změnu poměrů na královském dvoře. Dnes převládá přesvědčení, že Senenmut zemřel někdy kolem 18. či 19. roku, tedy ještě předtím, než se Thutmose III. definitivně chopil moci. Takovou dataci by podpořil i stav rozestavěnosti jeho druhé hrobky TT 353, u níž byla kompletně dokončena první stavební fáze (sestupná chodba a místnost „A“) a další prostory byly vybudovány jen v základních obrysech. Také jméno královny Hatšepsuty nebylo poničeno, což svědčí o tom, že hrobka musela být opuštěna ještě před její smrtí. Místo Senenmutova posledního odpočinku však neznáme. Svou první hrobku TT 71 v Šéch Abd el-Kurné opustil těsně před jejím dokončením, kdy zde již byl umístěn i sarkofág, a novým místem pohřbu se měla stát hrobka TT 353 v Dér el-Bahrí. Jeho ostatky tu ale nikdy uloženy nebyly. Další otázky se vynořují v souvislosti s pronásledováním Senenmutovy památky – jeho jméno a vyobrazení byla cíleně poškozována a ničena. Neznáme však důvody, které k tomu vedly. Naskýtá se nám hned několik možných vysvětlení. Snad každému vytane v paměti pronásledování památky královny Hatšepsuty, které bývalo spojováno se jménem jejího nástupce a nevlastního syna Thutmose III. Ostatně, na mnoha vyobrazeních jsou zachycena jména obou „pronásledovaných“, Senenmuta i Hatšepsuty, ale zatímco Senenmutovo jméno je poškozováno či zcela zničeno, jméno královny zůstalo zcela nepoškozeno. Pokud by se tak jednalo o akt společné pomsty, musela by být zničena obě jména. K pronásledování Senenmuta muselo tedy dojít již dříve než ve 42. roce panová-

⁹ Pro astronomii ve starověkém Egyptě srov. např. Coppens (2003).

ní Thutmose III., kdy byly zahájeny akce proti památce královny Hatšepsuty. V kontextu dějin starého Egypta jsme si zvykli hledat za veškerými činy komplikované politické pozadí, ale i staří Egypťané byli obyčejnými lidmi, se svými obyčejnými lidskými osudy. Nemohla tak stát v pozadí jen obyčejná pomsta a závist? Vždyť o Senenmutově výsavním postavení jsme již mnoho řekli. Na vyobrazeních Senenmutovy rodiny nenacházíme žádnou manželku či děti a o posmrtný kult zesnulého Senenmuta se musel následně postarat jeden z jeho bratrů, Amenemhet.¹⁰ Nikdo se tak nemohl postavit na obranu památky zesnulého hodnostáře.

Senenmut, nejen královský architekt?

Přitažlivost životního příběhu Senenmuta spočívá nepochybně v raketovém startu a průběhu jeho kariéry, z „muže z lidu“ dosáhl až na samotný vrchol pomyslného společenského žebříčku. Jeho soukromý život se zájmem sledovali již jeho současníci. Zejména Senenmutův blízký vztah ke členům královské rodiny vedl, společně s rychlým postupem až na samotný pomyslný vrchol společenského žebříčku, k mnoha nepodloženým spekulacím. Skutečnost, že jeho kariéra věrně odráží nárůst moci královny Hatšepsuty, podnítila diskuzi, zda se Senenmut ze své pozice, kterou zastával v administrativě nejvýznamnějšího ekonomického faktoru země – Amonova chrámu v Karnaku, nějakou větší mírou sám nepodílel na tomto vývoji. Někteří autoři ale zacházejí v podobných spekulacích ještě dále. Když bylo v jedné z nedokončených hrobek nad chrámem v Dér el-Bahrí nalezeno graffito zachycující dvě kopulující postavy, byli tito naprosto bez jakéhokoliv důkazu identifikováni jako královna Hatšepsut a její „milenc“ Senenmut. U vyobrazení však není žádný nápis, který by tuto identifikaci opravňoval. Mužská postava je zachycena pouze s pokrývkou hlavy, která byla vyhrazena pro výše postavené hodnostáře, zatímco ženské postavě vyobrazené s královskou korunou (bez odznaku královské moci – urea) schází ženské poprsí. Byl tedy Senenmut milencem ovdovělé královny? Na takto přímo položenou otázku musíme odpovědět pouze tak, že pravděpodobně nikoliv. U autorů, kteří považují již výše zmíněné graffito za důkaz jejich intimního vztahu, je tak spíše „přání otcem myšlenky“.

Literatura

Aldred, Cyril
1980 *Egyptian Art*, London: Thames and Hudson

¹⁰ Na stélách z obou hrobek je Senenmut zachycen v přítomnosti svých rodičů, stejně jako na viněťe ke 110. kapitole Knihy mrtvých v hrobce TT 353.

Coppens, Filip

2003 „Astronomický reliéf v šenhurském wabetu. Planety, hvězdy a znamení v řecko-římském Egyptě“, PES 2, s. 38-58

Dorman, Peter F.

1988 *The Monuments of Senenmut*, London - New York: Paul Kegan International.

1991 *The Tombs of Senenmut. The Architecture and Decoration of Tombs 71 and 353*, New York: Metropolitan Museum of Art [Egyptian Expedition Publications 24]

Graefe, Erhart

1980 „Das sogenannte Senenmut-Kryptogram“, GM 38, s. 45-51

1981 *Untersuchungen zur Verwaltung und Geschichte der Institution der Gottesgemablin des Amun vom Beginn des Neuen Reiches bis zur Spätzeit*, Wiesbaden: Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 37]

Hayes, William C.

1942 *Ostraka and Name Stones from the Tomb of Sen-Müt at Thebes*, New York: Metropolitan Museum of Art [Egyptian Expedition Publications 15]

Habachi, Labib

1957 „Two Graffiti at Schel from the Reign of Queen Hatshepsut“, JNES 16, s. 88-104

Helck, Wolfgang

1939 *Der Einfluss der Militärführer in der 18. ägyptischen Dynastie*, Leipzig: J. C. Hinrichs [Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens 14].

1958 *Zur Verwaltung des Mittleren und Neues Reiches*, Leiden: E. J. Brill.

1960 „Das Opferstiftung des Senenmut“, ZÄS 85, s. 23-34

Meyer, Christine

1982 *Senenmut: eine prosopographische Untersuchung*, Hamburg: Verlag Borg [Hamburger Ägyptologische Studien 2]

Sethe, Kurt

1927/1930 *Urkunden der 18. Dynastie. Historisch-biographische Urkunden*, 2. vydání, Leipzig: J. C. Hinrichs

Schulman, Alan R.

1969-1970 „Some Remarks on the Alleged Fall of Senmut“, JARCE 8, s. 29-48

Winlock, Herbert E.

1942 *Excavations at Deir el-Babri*, New York: Macmillan

Wysocki, Zygmunt

1986 „The Temple of Queen Hatshepsut at Deir el-Bahari - Its Original Form“, MDAIK 42, s. 213-228